

AB ile Türkiye arasındaki Geri Kabul Anlaşması'nın İnsan Hakları Açısından Değerlendirilmesi

A Review of the Readmission Agreement between EU and Turkey in regard to Human Rights

Tülay YILDIRIM MAT*
Selman ÖZDAN**

ÖZ

Bilindiği üzere Nisan 2011'den itibaren başlayan Suriyeli göçmenlerin yoğun bir göç hareketi oluşturması ve ülkedeki iç karışıklığın sona ermemesi ya da erdirilememesi sonucu Türkiye ve Avrupa yoğun bir göç dalgası ile karşılaşmıştır. Avrupa açısından bu göç dalgasının genellikle güzergâhı Türkiye topraklarıdır. Bir başka ifadeyle Türkiye tam bir transit ülkedir. Avrupa Birliği Sınır Güvenliği Birimi (FRONTEX) tarafından yayınlanan düzenli raporlara göre Türkiye üzerinden geçen sığınmacıların sayısı bir hayli fazladır. Avrupa ülkeleri için haklı olarak gündemin en başında kendine yer bulan bu sorun için çözüm arayışlarına girmiştir. Bu çözüm öyle bir çözüm olmalıdır ki Avrupa'nın şimdiye dek savunduğu ve imzaladığı uluslararası insan hakları metinlerine aykırı olmamalıdır. Bu çerçevede diğer bazı ülkelerle olduğu gibi Türkiye ile de Geri Kabul Anlaşması imzalamıştır. Türkiye ile yapılan bu anlaşma insan hakları ile ne derece örtüştüğü uluslararası insan hakları metinleri çerçevesinde değerlendirilecektir. Özellikle, geri göndermeme ilkesi uluslararası hukuk altında bu ilkenin *jus cogens* doğası dikkate alınarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Geri Kabul Antlaşması, Türkiye, Avrupa Birliği, Geri Göndermeme İlkesi, Jus Cogens Normlar

ABSTRACT

As is known, a massive influx of Syrian immigrants which continues since April 2011 and the civil war that did not cease or could not be ceased, Turkey and Europe had to confront with huge waves of immigration movements. Mostly, these immigration waves to Europe are from Turkey. In other words, Turkey is literally a transit country. According to the periodic reports published by the European Border and Coast Guard Agency (FRONTEX), the number of refugees who came from Turkey to the EU is significantly high. Naturally, the European countries are in search for a solution for this hot issue. This solution must not conflict with the values that the Europeans have been arguing for and the

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Milletlerarası Kamu Hukuku Anabilim Dalı.
tulay.yildirim@medeniyet.edu.tr

** Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Milletlerarası Kamu Hukuku Anabilim Dalı.
selmanozdan@erciyes.edu.tr

human rights treaties they have ratified. In this sense, the EU has ratified the Readmission Agreement with Turkey. To what extent this agreement between the EU and Turkey complies with various international human rights instruments will be brought under spotlight. Particularly, the principle of non-refoulement will be analysed by taking into account its *jus cogens* nature under international law.

Keywords: Readmission Agreement, Turkey, The EU, The Principle of Non-Refoulement, Jus Cogens Norms

A. Giriş

Bilindiği üzere Nisan 2011'den itibaren başlayan Suriyeli göçmenlerin yoğun bir göç hareketi oluşturması ve ülkedeki iç karışıklığın sona ermemesi ya da erdirilememesi sonucu Türkiye ve Avrupa yoğun bir göç dalgası ile karşılaşmıştır. Avrupa açısından bu göç dalgasının genellikle güzergâhı Türkiye topraklarıdır. Bir başka ifadeyle Türkiye tam bir transit ülkedir. Bu durumun en önemli sebebi kuşkusuz ki ülkenin coğrafi konumudur. Avrupa Birliği Sınır Güvenliği Birimi (FRONTEX)¹ tarafından yayınlanan düzenli raporlara göre Türkiye üzerinden geçen mültecilerin sayısı bir hayli fazladır. Kurumun 2017 tarihli Risk Analiz Raporu'na² göre sadece 2015 yılının 4. çeyreğinde, Türkiye'nin içinde bulunduğu Doğu Akdeniz güzergâhından 483.910 tane yasadışı sınır geçişi olmuştur. Bu sayı toplam yasadışı göçmen sayısının yaklaşık %51'idir. Ve bunların hemen hemen yarısı Suriyelidir. Yine Suriyelilerin genel yasadışı sınır geçişleri arasındaki yüzdesi %70 civarındadır. Ayrıca bu istatistiklerin, kayda geçebilen kişiler üzerinden yapıldığını ifade etmek gerekir. Bununla birlikte 2016 sonrasında Doğu Akdeniz güzergâhından Avrupa'ya yasadışı geçiş sayısında çok önemli azalmalar görülmektedir. Bu durumun oluşmasında başat unsurlardan birisi de Türkiye tarafından imzalanan Geri Kabul Anlaşmalarının uygulama sürecinin başlamasıdır.

Avrupa ülkeleri için haklı olarak gündemin en başında kendine yer bulan bu sorun için çözüm arayışlarına girmiştir. Bu çözüm öyle bir çözüm olmalıdır ki Avrupa'nın şimdiye dek savunduğu ve imzaladığı uluslararası insan hakları metinlerine aykırı olmamalıdır. Bu çerçevede diğer bazı ülkelerle olduğu gibi Türkiye ile de Geri Kabul Anlaşması imzalamıştır. Fakat Avrupa açısından Türkiye ile yapılan bu anlaşmanın, diğer ülkelerle yapılan ve aynı isme sahip anlaşmalardan daha fazla önem arz ettiği açıktır.

Geri Kabul Anlaşması, Türkiye'ye ilk olarak 4 Mart 2003'te önerilmiş, 2005-2006 arasında 4 tur müzakere edilmiş ve 21 Haziran 2012 tarihinde paraflanmıştır.³ Nihai olarak da 16 Aralık 2013

1 Frontex, göç ve güvenlik konularında işbirliğini ve operasyonel etkisini artırmak üzere 2004 yılında, EC 2007/2004 numaralı tüzük ile kurulmuş olan birimdir. İlgili tüzüğün orijinal metni için bkz. <http://frontex.europa.eu/about-frontex/origin/>

2 Bkz. http://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/Fran_Q1_2017.pdf (Erişim: 23.10.2017) Kurumun bütün yayınları için bkz. <http://frontex.europa.eu/publications/>

3 Sibel Özel, **AB-Türkiye Geri Kabul Anlaşması ve Vize Serbestisi**, Toplantı Notları, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2014, s.8

tarihinde Ankara'da iki taraf temsilcilerince imzalanmıştır. Bu anlaşma 5/6/2014 tarihli ve 6547 sayılı Kanunla onaylanması uygun bulunmuş⁴ ve 1 Ekim 2014 tarihi itibarıyla de yürürlüğe girmiştir. Dolayısıyla, ileride bahsedileceği gibi, vatandaşlar açısından geri kabul yükümlülüğü yürürlük tarihi olan 1 Ekim 2014'ten itibaren doğmakta iken üçüncü ülke vatandaşları ve vatansızlar için geri kabul yükümlülüğü 1 Ekim 2017 tarihinden itibaren başlayacaktır. Fakat Ekim 2015'te yapılan yeni bir mutabakat ile Haziran 2016'dan itibaren geri göndermelerin başlayacağı konusunda anlaşılmıştır.

B. Geri Göndermeme İlkesi

İfade etmek gerekir ki insanlık; savaş, iç karışıklık, istikrarsızlık, soykırım ve daha pek çok sebeple göç olgusu ile tarih boyunca karşılaşmıştır. Böyle bir durumda çok sayıda insan kitlesel olarak, hayatlarını insan onuruna yaraşır bir şekilde sürdürebilecekleri yeni yaşam alanları bulmak umuduyla yer değiştirmektedir. Kuşkusuz ki yoğun göç dalgaları, göç edilen yer ve orada yaşayan insanlar açısından çeşitli problemler doğurabilir. Bununla birlikte geri gönderilmenin göç edenler açısından ölüm ya da zulüm altında yaşamaya mecbur bırakılma sonucunu doğuracağı açıktır.

Özellikle 2. Dünya Savaşı sonrasında büyük bir gelişim gösteren insan hakları hukukunun önemli bir parçası da yer değiştirmek zorunda kalan insanlardır. Nitekim genel kabul gören 1967 New York Protokolü ile bazı değişikliklere uğrayan 1951 tarihli Mültecilerin Statüsüne Dair Sözleşme, birtakım sebeplerle zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve bu ülkenin korumasından yararlanamayan, ya da söz konusu korku nedeniyle yararlanmak istemeyen yahut tabiiyeti yoksa ve bu tür olaylar sonucu önceden yaşadığı ikamet ülkesinin dışında bulunan, oraya dönemeyen veya söz konusu korku nedeniyle dönmek istemeyenlere mülteci statüsünü tanımaktadır. Söz konusu sebepler ise bireylerin ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleridir.⁵

Mülteci olarak kabul edilen kişiler, doğrudan bir takım haklara sahip olacaklardır. Yani normal şartlarda yabancılardan aranan bazı şartlar mülteciler için aranmayacak ve entegrasyonuna yönelik çalışmalar yapılacaktır. Bununla birlikte sözleşmenin 33. Maddesinde ifade edildiği gibi *“Hiçbir Taraf Devlet, bir mülteciyi, ırkı, dini, tabiiyeti belirli bir sosyal gruba mensubiyeti veya siyasi fikirleri dolayısıyla hayatı ya da özgürlüğü tehlike altında olacak ülkelerin sınırlarına, her ne şekilde olursa olsun geri göndermeyecek veya iade etmeyecektir.”*⁶ Geri gönderilmeme ilkesi (non-refoulement) olarak isimlendirilen bu ilke esasen mültecilerin ve aslında daha geniş bir ifade

4 RG. 28.06.2014, S.29044

5 Esasen mültecilik, koruma sağlayan devletin verdiği bir statü değildir. Daha doğru bir ifadeyle kişi, maddede yer alan unsurların gerçekleşmesi ile kendiliğinden mülteci haline gelir. Devletlerin yapması gereken ise kendi iç hukuklarında belirledikleri usullerle mevcut durumu tespit etmek ve Sözleşmenin öngördüğü korumayı sağlamak olmalıdır. UN High Commissioner for Refugees (UNHCR), UNHCR Note on the Principle of Non-Refoulement, November 1997, available at: <http://www.refworld.org/docid/438c6d972.html> [Erişim: 24 Eylül 2017]

6 Bu hüküm, geri göndermeme ilkesiyle ilgili en önemli düzenlemedir. Sözleşmenin kayda değer sayıda tarafı olması ve uluslararası insan hakları hukuku ile insanlık hukuku alanındaki konuyla ilgili gelişmeler, ağırlıklı olarak bu düzenlemenin yorumu ve uygulanması üzerinden ilerlemektedir.

ile göç etmeye zorlanmış kişilerin sahip olacağı en temel haklardan birisidir. Bir başka ifade ile geri gönderme yasağı, mültecilerle ilgili koruyucu bir şemsiye ilkedir.⁷ Söz konusu ilke, sınır dışı etme, iade etme, suçluların iadesi gibi her ne adla olursa olsun, mültecilerin ölüm, işkence, zulüm tehdidi altında olabilecekleri ülkeye gönderilmemesini gerektirmektedir.⁸ Aksi durumda devletler arasında yapılacak suçluların iadesi anlaşmaları veya idari önlem adı altında geri gönderme ilkesinin uygulanabilirliği ortadan kalkmış olacaktır.⁹

Geri göndermeme ilkesinin sadece ülkeye giriş yapmış ve mülteci statüsünü kazanmış kişiler açısından geçerli olduğunu söylemek, ilgili hüküm sözleşmenin amacı çerçevesinde yorumlandığında, mümkün görünmemektedir.¹⁰ Örneğin sınırdan (sınır kapısı, liman, havalimanı) henüz giriş yapmamış ancak sınırdan iltica talebini beyan eden kişilerin kabul edilmeyerek geri gönderilmesi durumunda hayatı tehlikeye girebilecek ya da zulme uğrama riski bulunmakta ise geri gönderilememelidir.

Öte yandan geri göndermeme ilkesi, devletler açısından mutlak bir 'kabul yükümlülüğü' doğurmaz.¹¹ Bir diğer deyişle yasa dışı olarak ülke sınırlarından içeri giren yabancılar ancak şartları mevcutsa geri gönderilemez. Bu durumu Mültecilerin Hukuki Statüsü hakkında Sözleşme'de de görmek mümkündür. Sözleşmenin 33. maddesinin ikinci fıkrasına göre, *bulunduğu ülkenin güvenliği için tehlikeli sayılması yolunda ciddi sebepler bulunan veya özellikle ciddi bir adi suçtan dolayı kesinleşmiş bir hükümlü mahkum olduğu için söz konusu ülkenin halkı açısından bir tehlike oluşturmaya devam eden bir mülteci, işbu hükümden yararlanmayı talep edemez.*

Maddede geçen 'ülke güvenliği için tehlikeli sayılma' gibi genel ifadeler sözleşmenin uygulanmasında dikkatli olmayı gerektirmektedir. Aksi durumda devletlerin keyfi geri göndermelerine şahit olmak kaçınılmazdır.¹² Şüphesiz geri göndermeme ilkesi sadece 1951

7 Elif UZUN, "Geri Göndermeme (Non-Refoulement) İlkesinin Uluslararası Hukuktaki Konumu Üzerine Bir Değerlendirme", **Uluslararası Hukuk ve Politika**, 2012, C.8, S. 30, s.30.

8 Bülent ÇİÇEKLİ, **Uluslararası Hukukta Mülteciler ve Sığınmacılar**, İstanbul, Seçkin Yayınları, 2009, s.81

9 UZUN, s.30

10 Aynı yönde bkz. Guy S. GOODWIN-GILL & Jane McADAM, **The Refugee in International Law**, Oxford University Press, Oxford, 2007, s.207; Nils COLEMAN, "Non-Refoulement Revised-Renewed Review of the Status of the Principle of Non-Refoulement as Customary International Law", **European Journal of Migration and Law**, C.5, 2003, s.40; UZUN, s.31; ÇİÇEKLİ, s.82.

11 UZUN, s.31.

12 Lauterpact ve Bethlehem, istisnaların uygulanması ile ilgili olarak uyulması gereken standartları şu şekilde sıralarlar: 1. 33(2). maddede düzenlenen ulusal güvenlik ve kamu güvenliği istisnaları Sözleşmenin geri göndermeme ilkesine izin verdiği tek istisnalardır.

2. Bu istisnaların uygulanması işkence, zalimane, gayri insani ya da aşağılayıcı muamele ya da cezaya ya da buna denk düşecek bir muameleye veya sınırlandırılması mümkün olmayan diğer insan hakları prensiplerine aykırılık oluşturmamalıdır.

3. Ülkenin insani karakteri ve ihlalinde ortaya çıkacak ciddi sonuçlar dikkate alındığında, istisnalar dar yorumlanmalı ve özel dikkatle uygulanmalıdır.

4. Geri gönderilmeme ilkesine yönelik istisnaların uygulanmasında adil yargılama ilkesine sıkı bir şekilde bağlı kalınmalıdır.

5. İstisnaların uygulanması durumunda dahi, ilgili Devlet bireyin güvenli üçüncü bir ülkeye kabulünü sağlamaya yönelik bütün makul önlemleri almalıdır.

Yine yazarlara göre, istisnaların uygulanmasında, ülke güvenliğine yönelik tehlikenin ciddiyeti, bu tehlikenin gerçekleşme

tarihli Mülteci Sözleşmesi ile düzenlemiş değildir. Bunun dışında pek çok uluslararası metinde kendine yer bulmuştur. Örneğin 1984 tarihli İşkenceye ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı veya Onur Kırıcı Muamele veya Cezaya Karşı Sözleşmesi madde 3(1) uyarınca, “Hiçbir Taraf Devlet bir şahsı, işkenceye tabi tutulacağı tehlikesinde olduğuna dair esaslı sebeplerin bulunduğu kanaatini uyandıran başka devlete geri göndermeyecek, sınır dışı etmeyecek veya iade etmeyecektir.” Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin “Hiç kimse işkenceye, insanlık dışı veya aşağılayıcı muamele veya cezaya tabi tutulamaz” şeklindeki 3. maddesine de AİHM içtihatlarında geri göndermeme ilkesini içerir şekilde anlam yüklenmiştir.¹³

Bununla birlikte kitlesel akın halinde yoğun insan topluluğunun göç etmesi durumunda geri gönderilmeme ilkesinin uygulanmasında devletlerin negatif yaklaşımları ile karşılaşılabilir. Nitekim bu durum sadece Türkiye açısından değil pek çok devlet açısından söz konusu olmakta ve kitlesel akın halinde gelenlere mültecilik statüsünden ziyade geçici koruma statüsü verilmektedir. Kitlesel akından anlaşılması gereken kısa sürede gerçekleşen önemli sayıda insanın koruma talebiyle sınıra gelmesi ve koruma talep edilen devletin bu sayıdaki insana koruma sağlama kapasitesine sahip olamaması anlaşılmalıdır.¹⁴ Fakat ifade etmek gerekir ki geri göndermeme ilkesinin mülteci olmadığı gerekçesiyle kitlesel akın halinde gelen insanlara uygulanmaması söz konusu olamaz. Aksi durum, insan hakları ihlalini meydana getirir.

C. Uluslararası Hukukta Geri Göndermeme Prensibinin Jus Cogens Norm Açısından Değerlendirilmesi

Mültecilerin yasal çerçevede korunması, sığınmacı ve göçmenlerin durumu ve bu konular dahilinde devletlerin hak ve yükümlülükleri hususu yeni bir konu olmamakla beraber içinde bulunduğumuz yüzyılda birçok uluslararası boyutlu tartışmanın da odak noktalarından biri haline gelmiştir. Uluslararası hukuk altında devletlerin ve uluslararası toplumun mültecilere, göçmenlere ve sığınmacılara karşı ne tür görev ve yükümlülükleri olduğu konusu yukarıda bahsettiğimiz tartışmanın merkezi durumundadır. Uluslararası hukukun çağdaş dünya düzeni üzerinde karşılaştığı en ciddi ve en girift hususiyetlere sahip olan mültecilerin korunması tartışması makalenin bu bölümünde geri göndermeme prensibinin *jus cogens* normuna (emredici veya buyruk norm) dahil olup olmaması açısından değerlendirilecektir. Geri göndermeme

olasılığı ve yakınlığı, geri gönderme işleminin birey için oluşturacağı riskin niteliği ve ciddiliği, geri gönderme yasağı ile uyumlu diğer alternatiflerin gerek iltica ülke-sinde gerek güvenli üçüncü ülkede mevcut olup olmadığı ve bunların takip edilip edilemeyeceği, dikkate alınmak durumundadır. Hersch LAUTERPACHT ve Daniel BETHLEHEM “The Scope and Content of the Principle of Non-refoulement: Opinion” içinde Erika FELLER, Volker TURK ve Frances NICHOLSON (der.) *Refugee Protection in International Law*, Cambridge, 2003, para. 159 ve devamı. Aktaran: ÇİÇEKLİ, s.93.

13 Konu hakkındaki bazı kararlar için bkz. Chahal v. Birleşik Krallık, 15 Kasım 1996 tarihli karar; Ahmed v. Austria, 17 Aralık 1996 tarihli karar; Nsona v. Hollanda, 28 Aralık 1996 tarihli karar; Paez v. İsveç, 30 Ekim 1997 tarihli karar; Othman (Abu Qatada) v. Birleşik Krallık, 17 Ocak 2012 tarihli karar. Kararlara ulaşmak için bkz. ECHR-HUDOC, <http://www.echr.coe.int/echr/en/hudoc/> (Erişim: 24 Eylül 2017), ayrıca ÇİÇEKLİ, s.102.

14 BMMYK İcra Komitesi (UNHCR EXCOM), Conclusion on International Cooperation and Burden and Responsibility Sharing in Mass Influx Situations, No. 100 (LV), 8 Ekim 2004; <http://www.unhcr.org/refworld/docid/41751fd82.html> (Erişim: 16 Eylül 2017)

prensibine *jus cogens* normu atfı nasıl yapabiliriz sorusu bu bölümün temel alınacak sorusu olarak değerlendirilmelidir. Uluslararası anlaşmalar ve sözleşmeler ve uluslararası mahkeme kararları bu değerlendirmeyi dayandıracak ve yönlendirecek öncelikli ve birincil kaynaklardır.

i. Jus Cogens Normlar

Uluslararası hukuk kuralları emredici ve kesin olup olmadığı ve derogasyona (indirgeme/kısıtlama) uğrayıp uğrayamayacağı konusunda *jus dispositivum* ve *jus cogens* olmak üzere iki farklı karaktere ayrılır. *Jus dispositivum* normları devletlerin rıza göstermesi ile kabul edilen hukuk kurallarını ima eder ve bu sebeple uluslararası hukuk kategorisi içerisinde bir konsept olarak nitelendirilir. *Jus dispositivum* katılan devletlerin kendi çıkarlarını koruması temelinde bir anlatıma sahiptir. Bu sebeple *jus dispositivum* normları sadece taraf olan devletleri bağlayıcı bir özellik içerir. *Jus cogens* normları ise mütehakim bir yapıya sahip olup kendi bünyesinde herhangi bir ihlale izin vermez.¹⁵ *Jus cogens* normları özünde evrensel bir yapıya sahipken *jus dispositivum* ise devletler arası yapılan sözleşmelerle değişebilen bir karaktere sahiptir.¹⁶ *Jus cogens* normları özü itibarıyla toplumun tümünü alakadar eden ve herhangi bir bölgesel yahut ikili anlaşmalarla oluşturulmuş normlarla kısıtlanamayan bir yapıyı ifade eder.¹⁷

1969 Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin 53. maddesi tanımını ve içeriğini şu ifadelerle bize bildirmiştir:

“Bir anlaşma yapılması sırasında milletlerarası genel hukukun emredici bir normu ile çatışıyorsa batıldır. Bu sözleşme bakımından milletlerarası genel hukukun emredici bir normu, bir bütün olarak Devletlerin milletlerarası toplumunun, kendisinden hiçbir surette sapmaya müsaade edilmeyen ve ancak aynı nitelikte olan daha sonraki bir milletlerarası genel hukuk normu ile değiştirilebilecek olan bir norm olarak kabul ettiği ve tanıdığı bir normdur”.

Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi 64. madde Anlaşma'nın 53. maddesini destekler nitelikte şunu ifade eder:

“Eğer milletlerarası genel hukukun yeni bir emredici normu ortaya çıkarsa, bu normla çatışan mevcut herhangi bir anlaşma batıl hale gelir ve sona erer”.

Birleşmiş Milletler Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun 2006 yılında Martti Koskenniemi rehberliği ve danışmanlığı altında yayınladığı raporunda *jus cogens* normlarının herhangi bir

15 Jean ALLAIN, “The *Jus cogens* Nature of Non-Refoulement”, *International Journal of Refugee Law*, 2002, C. 13, S. 4, ss.534-535. Ayrıca bkz. H Victor CONDE, *A Handbook of International Human Rights Terminology*, University of Nebraska Press, Lincoln ve Londra, 2004, s.142; Godefridus J. H. HOOFF, *Rethinking the Sources of International Law*, Kluwer Law and Taxation Publishers, Deventer/Netherlands, 1983, s.151; Robert KLOB, *Peremptory International Law – Jus Cogens: A General Inventory*, Hart Publishing, Oxford, 2015, ss.1-12.

16 Thomas WEATHERALL, *Jus Cogens: International Law and Social Contract*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015, s.90.

17 Alice FARMER, “Non-Refoulement and *Jus Cogens*: Limiting Anti-Terror Measures That Threaten Refugee Protection”, *Georgetown Immigration Law Journal*, 2008, C. 23, S. 1, s.23.

andlaşma veya sözleşme ile çatışması durumunda, andlaşmanın veya sözleşmenin iki taraflı veya çok taraflı olmasına bakılmaksızın çatışan hükümleri geçersiz hale geleceğini bildirir.¹⁸ Bu bağlamda *jus cogens* normları uluslararası hukukta hiyerarşik bir yapılanmada kuralların en tepesinde olarak görülebilir. Bu sebeple üstün bir otoriteye sahiptir.¹⁹ Ayrıca uluslararası yasal sistemin düzenlenmesi ve muhafaza edilmesi amacıyla güden *jus cogens* normları uluslararası toplumun çıkarlarını bir bütün olarak gözetir.

ii. Geri Göndermeme İlkesinin *Jus Cogens* Olarak Kabul Edilmesi

Yukarıda bahsedilen *jus cogens* normlarının ayırt edici özellikleri dikkate alınarak, bu normların kapsama alanına dahil olacak insan haklarının hiyerarşik bir ölçütte en tepede korunması gereken insan hakları olarak değerlendirilmesi kaçınılmazdır.²⁰ Geri göndermeme ilkesinin günümüzdeki kritik önemi ve uluslararası ilişkileri ve uluslararası hukuku büyük ölçüde etkilemesi sebebiyle bu ilkenin *jus cogens* normlarından biri olarak kabul edilip edilemeyeceği hususu tartışılması gereken bir konudur. Ayrıca mülteci probleminde uluslararası ilişkilerde ortaya çıkan problemlerin sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi için geri göndermeme ilkesi *jus cogens* açısından tekrar ele alınmalıdır.

Geri göndermeme ilkesinin kesin hatlar ile çizilen bir çerçevede tanımlanması ile ilgili uluslararası arenada devam eden tartışmalar mevcuttur. Bu anlamda, Guy Goodwin-Gill ve Jane McAdam geri göndermeme ilkesine temel olarak hiçbir mültecinin işkenceyle veya diğer insanlık dışı muamelelerle karşılaşabileceği tehlikesi olan hiçbir ülkeye geri gönderilmemesi bağlamında bir yaklaşım getirmiştir.²¹ Nitekim yukarıda da değinildiği gibi 1951 tarihli Birleşmiş Milletler Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme'nin 33. maddesi de hayat ya da özgürlük tehdit altında ise mültecinin hiçbir durumda geri gönderilmeyeceğini veya iade edilmeyeceğini vurgulamaktadır. Geri göndermeme ilkesine yönelik Birleşmiş Milletlerin bu tavrı mültecilerin yaşama haklarına dair atılmış kritik bir adımdır. Bu ilkeyi *jus cogens* normları hususunda değerlendirmek ise uluslararası hukuk açısından önemli bir değere sahiptir.

Geri göndermeme ilkesi uluslararası mülteci hukukunun hudutlarına giren ve *jus cogens* norm statüsünün atfedildiği yeni bir prensip olarak kabul edilir.²² Bu anlamda uluslararası

18 Birleşmiş Milletler Genel Kurulu Uluslararası Hukuk Komisyonu Raporu, "Fragmentation of International Law: Difficulties Arising from the Diversification and Expansion of International Law: Report of the Study Group of the International Law Commission Finalized by Martti Koskenniemi", 2006, paragraf 367.

19 Genel olarak bkz., Gerald FITZMAURICE, **The General Principles of International Law Considered from the Standpoint of the Rule of Law**, Sijthoff, Leiden, 1957; George HAIMBAUGH, "*Jus cogens*: Root & Branch: An Inventory", **Touro Law Review**, 1987, C. 3, S. 2; Lauri HANNIKAINEN, **Peremptory Norms in International Law: Historical Development, Criteria, Present Status**, Finnish Lawyers' Publishing Company, Helsinki, 1988.

20 Genel olarak bkz., Andrea BIANCHI, "Human Rights and the Magic of *Jus cogens*", **European Journal of International Law**, 2008, C. 19, S. 3; Christine CHINKIN, "*Jus cogens*, Article 103 of the UN Charter and Otehr Hierarchical Techniques of Conflict Solution", **Finnish Yearbook of International Law**, 2006, C. 17.

21 GOODWIN-GILL & McADAM, s.201.

22 Alexander ORAKHELASHVILI, **Peremptory Norms in International Law**, Oxford University Press, Oxford, 2006; FARMER, s.22.

mahkemelerdeki tavsiye ve mutabık görüşler bu prensibin *jus cogens* çerçevesinin içerisine girip girmediği konusunda netlik kazandıracak noktaları ortaya koyacaktır.

2014 yılında Amerika Kıtası İnsan Hakları Mahkemesi (Inter-American Court of Human Rights) Göçmenlik ve/veya Uluslararası Koruma İhtiyacı Bağlamında Çocukların Hakları ve Güvenceleri Üzerine Tavsiye Görüşünde geri göndermeme ilkesinin işkencenin yasaklanması ilkesi ile bağlantılı olduğunu bildirmiştir.²³ Tavsiye Görüşü ek olarak geri göndermeme ilkesinin işkence yasağı ile ilişkilendirilmesinden dolayı bu ilkenin kesin bir şekilde uluslararası hukuk çerçevesinde *jus cogens* olarak tanımlanacağını deklare etmiştir.²⁴ İşkencenin ve onun psikolojik ve/veya fiziksel her türlü muamelesinin yasaklanması ve ayrıca tüm diğer gayri insani, zalimane ve aşağılayıcı/kötüleyici muamelesinin yasaklanması net bir şekilde Amerika Kıtası İnsan Hakları Mahkemesi tarafından birçok davada konu olmuştur. Ayrıca Amerika Kıtası İnsan Hakları Mahkemesi bu yasağa uyulmadığı takdirde *jus cogens* normlarının ihlal edilmesinin söz konusu olacağını açık bir dille bildirmiştir.²⁵ İşkence ve işkencenin her türlü muamelesinin *jus cogens* normlarını ihlal edeceğinden, yukarıda belirtilen Tavsiye Görüşüne binaen geri göndermeme ilkesi Amerika Kıtası İnsan Hakları Mahkemesi nazarında *jus cogens* normları çerçevesinde değerlendirilir.

2012 yılında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinde görülen Hirsi Jamaa and Others v. Italy davasının kararına mutabık görüş bildiren Yargıç Pinto de Albuquerque geri göndermeme ilkesinin uluslararası teamül hukukunun bir prensibi olduğunu açıkça ifade etmiştir.²⁶ Bu ifadeye ek olarak Pinto de Albuquerque geri göndermeme ilkesinin tüm devletleri bağlayan bir prensip olduğunu, bu ilkenin özünden herhangi bir derogasyon yapılmasının izin verilmediğini ve ayrıca devletler tarafından geri göndermeme ilkesine hiçbir surette çekince konulamayacağını belirttikten bu ilkenin *jus cogens* normlarının içerisinde değerlendirilmesini kendisinin mutabık görüşünde belirtmiştir.²⁷

Bu sebeplerle geri göndermeme ilkesi *jus cogens* normlarının normatif değerleri seviyesinde ele alınabilir. Buna istinaden devletler hiçbir surette geri göndermeme ilkesini ihlal etmemelidirler. Böylece, geri göndermeme ilkesinin *jus cogens* doğası izlenen politikaların ne olduğuna ve nereden kaynaklandığına bakılmaksızın bir mültecinin ölümlerine ve/veya işkenceyle karşılaşabileceği bir

23 Advisory Opinion on the Rights and Guarantees of Children in the Context of Migration and/or in Need of International Protection, OC-21/14, Inter-American Court of Human Rights, 19 Ağustos 2014, paragraf 225.

24 Advisory Opinion, paragraph 225. Ayrıca bkz. Karen PARKER & Lyn B. NEYLON, "Jus cogens: Compelling the Law of Human Rights", Hastings International and Comparative Law Review, 1989, C. 12, S. 2, ss.435-436.

25 İlgili davalar için bkz.: Fermin Ramirez v. Guatemala, Seri C Numara 126, Inter-American Court of Human Rights, 20 Haziran 2005, paragraf 117; Tibi v. Ecuador, Seri C Numara 114, Inter-American Court of Human Rights, 7 Eylül 2004, paragraf 143; Maritza Urrutia v. Guatemala, Seri C Numara 103, Inter-American Court of Human Rights, 27 Kasım 2003, paragraf 92; Ximenes-Lopes v. Brazil, Seri C Numara 149, Inter-American Court of Human Rights, 4 Temmuz 2006, paragraf 126.

26 Hirsi Jamaa and Others v. Italy, App. No. 27765/09, European Court of Human Rights, 23 Şubat 2012, Yargıç Pinto de Albuquerque'nin Mutabık Görüşü, s.67.

27 Hirsi Jamaa and Others v. Italy, s.67.

devlete gönderilmesine izin vermez.²⁸ Uluslararası sistemin kritik ve önemli bir elementi olarak kabul edilen *jus cogens* normlar geri göndermeme ilkesinin uluslararası hukuk ve uluslararası ilişkiler boyutunda ihlal edilmesini ve/veya gözardı edilmesini engeller.

D. Güvenli 3. Ülke Kavramı

Avrupa başta olmak üzere gelişmiş olarak addettiğimiz pek çok ülke, kendi ülkesine gelen kitlesel akın halindeki sığınmacıları kendi ülkesinde barındırmak istememektedir. Nitekim bambaşka bir kültür ve sosyal yaşama sahip çok sayıda insanın birden bir ülkeye gelmesi sosyal, ekonomik ve siyasal açıdan olumsuz etkiler doğuracaktır. Gelen kişilerin toplum ile entegrasyonu sağlanmadıkça suç oranı yükselecek, toplumsal eğitim ve refah seviyesi azalacak, kısaca ülke insanlarının alışmış olduğu düzen sarsıntıya uğrayacaktır. Fakat aynı zamanda çok sayıda akdedilen uluslararası hukuk metinleri vasıtasıyla göçe zorlanan insanlara bir statü ve buna bağlı olarak bazı hakların verilmesi taahhüdü verilmiştir. Dolayısıyla bu iki durumu bir arada değerlendirerek ortaya atılan bir çözüm olarak mültecileri ya da diğer sığınmacıları güvenli bir 3. ülkeye yerleştirme ortaya atılmıştır.

Güvenli 3. Ülke kavramı (safe third country) AB hukuku tarafından uluslararası iltica hukukuna kazandırılmış özel bir kavramdır.²⁹ Söz konusu kavram – ilk iltica ülkesi kavramı ile birlikte – esasen AB ortak sığınma sistemi daha henüz ortada yok iken 1992 yılında yayınlanan tavsiye niteliğindeki “*Londra Ülke Kararları*” ile atılmıştır.³⁰ Fakat şu an için bu kavramların dayanağını 2013 tarihli AB Sığınma Prosedürleri Yönergesi oluşturmaktadır.³¹ Bu düzenleme Dublin III Tüzüğü olarak da bilinmektedir.³² Yönergenin 38. maddesine göre üye ülkelerin bir ülkeyi “*güvenli üçüncü ülke*” olarak kabul edebilmeleri için bu ülkede;

- Yaşam ve özgürlüklerin, ırk, din, milliyet, belli bir sosyal gruba mensubiyet veya siyasi düşünce nedeniyle tehdit altında bulunmaması,
- Ciddi zarar riski bulunmaması,
 - Ölüm cezası veya infaz,
 - İşkence, insanlık dışı ya da aşağılayıcı muamele veya cezalandırma,
 - Sivillerin hayatına yönelik ayırım gözetmeyen şiddet veya iç ya da dış çatışma kaynaklı ciddi tehdit.

28 ALLAIN, s.558.

29 Tahsin ŞENSOY, “Türkiye Sığınmacılar için Güvenli Bir Ülke mi?” Güvenlik Stratejileri Araştırma Merkezi, 11.04.2016, Bkz. <http://gusam.org/2016/04/11/turkiye-siginmacilar-icin-guvenli-bir-ulke-mi/>

30 Mehmet ÖZCAN, *Avrupa Birliği Sığınma Hukuku*, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s.68 vd.

31 DIRECTIVE 2013/32/EU OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 26 June 2013, Bkz. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013L0032&from=en>.

32 Maria Teresa GIL-BAZO, “The Safe Third Country Concept in International Agreements on Refugee Protection” *Netherlands Quarterly of Human Rights*, V.33/1, 2015, s.43.

- Cenevre Sözleşmesinde yer alan geri göndermeme prensibine uyuluyor olması,
- İşkence ve zulüm görmekten, insanlık dışı ve aşağılayıcı muameleye tabi tutulmaktan özgür olma hakkının ortadan kaldırılmasının uluslararası hukukta öngörüldüğü şekilde yasaklanmış olması,
- Cenevre Sözleşmesi kapsamında iltica başvurusunda bulunabilmenin ve statü verildiği takdirde sözleşmede öngörülen korumaya erişimin mümkün olması gerekmektedir.

Tüzüğün amacı olarak diğer bütün AB üye ülkeleri adına sığınmaya karar verecek olan sorumlu devletin tespit edilmesi gösterilse de sığınmacıların güvenli üçüncü ülkelere gönderilebileceklerine ilişkin düzenleme doktrin ve mahkeme kararlarında eleştirilmiştir.³³ Bu kavram hakkındaki tartışmalar özellikle 'etkili koruma' ve üçüncü bir ülkenin güvenli sayılması için olması beklenen gereklilikler üzerinde yoğunlaşmaktadır.³⁴ Buna karşın güvenli üçüncü ülke kavramının hukukiliği konusunun sorgulanmaması eleştirilmiştir.³⁵ Gerçekten de güvenli üçüncü ülke kavramı, zorunluluktan ötürü bir ülkeye girmeye ya da orada kalmaya çalışan bireyler için getirilen geri gönderilmeme ilkesi çerçevesinde ortaya çıkmıştır. Fakat burada ilgili devletlere bu ilkenin getirdiği yükümlülüklerden bir kaçış yolu sunuluyor izlenimi uyanmaktadır.

Güvenli üçüncü ülke kavramı, esasen yük paylaşımı kavramı ile bir arada kullanılmaktadır.³⁶ Bir başka deyişle uluslararası toplumun bir parçası olan devletler imkanları dahilinde zorla göç ettirilen insanlara destek çıkmalıdır ve kişilerin daha önceden zaten bir sığınma hakkı kazanmış bir ülkeye gönderilerek yükün paylaşılması söz konusu olmaktadır. Oysa Türkiye'nin imzaladığı Geri Kabul Anlaşmalarında göze çarpan bir yük paylaşımından ziyade mültecilerin kullandığı güzergâh içerisinde yer alan Türkiye'de insanların alıkonulmasıdır.

E. Genel Olarak Geri Kabul Anlaşmaları

Geri Kabul Anlaşmaları, genel itibariyle, bir ülkede veya sınırları belirlenmiş bir grup ülkede yasadışı olarak bulunan kişilerin anlaşma yapılmış kaynak ülkeye veya en son transit geçiş yaptıkları ülkeye geri gönderilmesini düzenler. Türkiye, şimdiye kadar Rusya ve Hong Kong dahil pek çok devlet ile Geri Kabul Anlaşması imzalamıştır. Ancak bunlardan en önemlisi şüphesiz 16 Aralık 2013'te imzalanan Türkiye Cumhuriyeti ile Avrupa Birliği Arasında İzinsiz İkamet Eden Kişilerin Geri Kabulüne İlişkin Anlaşmadır. Bu anlaşma özü itibariyle, karşılıklı olarak, Türkiye veya AB üyesi bir devlet açısından düzensiz göçmen olan vatandaş, üçüncü ülke vatandaşı veya vatansız kişinin duruma göre geri kabulü veya transit geçişi ile ilgili koşulları, esasları ve usulleri tespit etmektedir.³⁷ 1999 Amsterdam Anlaşması ile Geri Kabul Anlaşmaları akdetme yetkisi alan

33 GIL-BAZO, s.44.

34 Helene LAMBERT, "Safe third country" in the European Union: an Evolving Concept in International Law and Implications for the UK) *Journal of Immigration Asylum and Nationality Law*, v.26/4, 2012, s.318

35 GIL-BAZO, s.44.

36 GIL-BAZO, s.47.

37 İlke GÖÇMEN, "Türkiye ile Avrupa Birliği Arasındaki Geri Kabul Anlaşmasının Hukuki Yönden Analizi", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 2014, C.13, S.2, s.22.

AB de, bunları yasadışı göçleri önlemenin bir aracı olarak kullanmış ve AB yetkili organları çok sayıda Geri Kabul Anlaşması imzalamıştır.

Yukarıda sözü edilen Geri Kabul Anlaşması'nın kapsamına, Türkiye'nin veya AB üyesi bir devletin ülkesine girme, burada bulunma veya ikamet etme şartlarını taşımayan veya artık taşımayan kişiler girer. Türkiye ve AB üye devletleri karşılıklı olarak belirli hâl ve şartlar altında, birbirinin ülkesinde bulunan düzensiz göçmen kendi vatandaşını geri kabul ile yükümlüdür. Bunun yanı sıra taraflar belirli hâl ve şartlar altında, birbirinin ülkesindeki düzensiz göçmen "üçüncü ülke vatandaşı" veya "vatansız" kişiyi geri kabul ile yükümlüdür. Asıl tartışma konusu kısım da bu ikinci kısımdır. Zira yukarıda ilk bölümde ifade edildiği üzere Avrupa'ya yasadışı olarak gelen göçmenlerin büyük bir kısmı Türkiye'nin üzerinde bulunduğu Doğu Akdeniz güzergâhından gelmektedir. Bu da anlaşma kapsamında Türkiye'ye gönderilecek göçmen sayısının yüksekliğine doğrudan etki edecektir/etmektedir.

F. Suriyeli ve Diğer Sığınmacılar Açısından Türkiye'nin Durumu

Türkiye'de mülteci ve özellikle Suriyeliler açısından çok ciddi rakamlar üzerinde konuşulmaktadır. Bazı konferanslarda 4,5 milyon gibi rakamlar zikredilmekle birlikte BMMYK'ya göre kayıt altına alınmış Suriyeli göçmen sayısı 3,25 milyon civarındadır.³⁸ Avrupa Birliği ülkelerinden devam eden geri göndermeler ve hatta göçlerin devam etmesi ile de bu sayı had safhaya ulaşacaktır.

Öte yandan BMMYK raporu çerçevesinde yukarıda bahsedilen raporun sadece yaklaşık 260 bini kamplarda yaşamaktadır. Diğer geri kalanı ise büyük şehirler başta olmak üzere ülkenin dört bir tarafına dağılmış bulunmaktadır. Bu insanlar ise bazen sokaklarda dilencilik yaparak, bazen de çok ağır koşullar altında, az ücretle çalışarak yaşamlarını sürdürmeye çalışmaktadır. Ayrıca ülke bahsedilen göç olgusu nedeniyle teröre daha açık bir halde bulunmaktadır.

Bir başka açıdan gerek Türkiye'nin 1951 Cenevre Sözleşmesi'ne koyduğu çekince gerekse de kendi iç mevzuatı gereğince Suriyeliler mülteci statüsünde değildir. YUKK m.91 ve Geçici Koruma Yönetmeliği ile kendilerine geçici bir koruma sağlanmıştır. Bu bakımdan mültecilerin sahip oldukları haklara sahip değildirler. Ayrıca geçici oldukları düşüncesiyle entegrasyonlarına dair herhangi bir hukuki ve sosyal çalışma yürütülmemiştir. Dolayısıyla geri gönderilen sığınmacılar açısından sürekli bir statüye sahip olamayacaklar ve bu durum da kendilerinin pek çok temel nitelikli haktan mahrum kalmaları sonucunu doğuracaktır.

Yukarıda belirtilen çekinceler, hukukçuların yanı sıra yetkililer tarafından da defalarca dile getirilmiştir.³⁹ Tüm bunlar ortada iken Avrupa Birliği'nin uluslararası yük paylaşımından

38 Söz konusu resmi bilgi için bkz. http://data.unhcr.org/syrianrefugees/country.php?id=224#_ga=2.255367304.1215497727.1508873157-2092449339.1508873157

39 Örneğin konuya ilişkin Prof. Dr. Nuray Ekşi, Türkiye PKK ile çatışma içinde ve bazı bölgelerde ciddi sıkıntılar yaşanırken ya da entegre sınır yönetimi yokken Türkiye güvenli ülke olarak kabul edilmesinin mümkün olmadığını ifade ederken eski AIHM hakimi Rıza Türmen Türmen, Türkiye'nin 1951 tarihli Cenevre Konvansiyonu'nu coğrafi kısıtlama ile uyguladığına, yani Batı'dan gelenleri mülteci olarak gördüğüne, Doğu'dan gelenleri ise mülteci olarak

kaçınarak sığınmacıları Türkiye'ye gönderecek şekilde bir anlaşmanın formüle etmesi yerinde görünmemektedir. Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki Geri Kabul Anlaşması ilk bakışta karşılıklı hak ve yükümlülükler içeren bir metin gibi gözükse de fiili durumda Avrupa ülkelerinin başına bela olacağı düşünülen sığınmacıların Türkiye'ye gönderilmesine hukuki dayanak oluşturulduğu sonucuna ulaşmak zor olmayacaktır.

Bu konuda birkaç tane Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararına değinmekte fayda vardır. Nitekim söz konusu mahkeme, hatalı görülebilecek bazı kararları istisna tutulursa, insan haklarının korunmasından dünyada eşi görülmemiş bir işleve sahiptir. Mahkeme, 2011 tarihli M.S.S. v. Belçika ve Yunanistan kararında,⁴⁰ Türkiye ve Yunanistan üzerinden Belçika'ya giden ve iltica başvurusu yapan Afgan mültecinin, Yunanistan'a geri gönderilmesi nedeniyle hem Belçika'yı hem de Yunanistan'ı Sözleşmenin 3. maddesini ihlal ettiğine karar vermiştir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 3. Maddesi, bilindiği üzere, işkence yasağını düzenlemekte ve hüküm "Hiç kimse işkenceye veya insanlık dışı ya da aşağılayıcı muamele veya cezaya tabi tutulamaz" şeklinde ifade edilmektedir. Buradan çıkan sonuç şudur ki her ne kadar Avrupa Birliği ülkesi olsa bile somut olay incelendiğinde bir sığınmacıyı gerekli şartları taşımayan bir üçüncü ülkeye göndermek bu kişiye zulmetmektir, işkence yasağına aykırı davranmaktır. Bir başka ifadeyle geri gönderme yasağı söz konusu iken bu ilke ihlal edilmektedir.

G. Sonuç

Türkiye, Avrupa Birliği ile yapılan Geri Kabul Anlaşması'ndaki yükümlülükleri çerçevesinde AB ülkelerinden sığınmacıları kabul edecektir. Fakat Türkiye'nin bizzat barındırdığı ve geçici koruma statüsü altında değerlendirilen 4 milyon gibi büyük bir rakamın olduğu da düşünülürse Türkiye açısından altından kalkılması neredeyse imkânsız bir nüfus söz konusudur.

Öte yandan Avrupa Birliği'nin bu tavrı, uluslararası insan hakları metinlerinde kabul edilen geri göndermeme yasağına uygun bir görüntü çizmemektedir. *Jus cogens* norm niteliğinde olan geri göndermeme ilkesi herhangi bir derogasyona uğramaya ve ihlal edilmeye müsait olmadığı için bu durum uluslararası hukukta bir sorun olarak karşımıza çıkabilecektir. Nitekim Türkiye bu kişiler için bir güvenli ülke değildir. Bunu pek çok sivil toplum kuruluşu da dile getirmektedir.⁴¹ Buna rağmen yük paylaşımından kaçınarak bu sözleşmenin ısrarla uygulanması insan hakları hukuku açısından bazı sorunları da barındırdığı sonucunu beraberinde getirmektedir.

kabul etmediğine işaret etmiştir. Haber için bkz. <http://www.dw.com/tr/m%C3%BClteciler-anla%C5%9Fmas%C4%B1-uluslararası%C4%B1-hukuka-ayk%C4%B1r%C4%B1/a-19120690>

40 M.S.S. v. Belgium and Greece, No. 30696/09, 21 January 2011.

41 Örnekler için bkz. http://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/03/160319_af_orgutu_multeci. Bkz. <http://gusam.org/2016/04/11/turkiye-siginmacilar-icin-guvenli-bir-ulke-mi/>

Kaynaklar

- Advisory Opinion on the Rights and Guarantees of Children in the Context of Migration and/or in Need of International Protection, OC-21/14, Inter-American Court of Human Rights, 19 Ağustos 2014
- ALLAIN, Jean; "The *Jus cogens* Nature of Non-Refoulement", International Journal of Refugee Law, 2002, C. 13, S. 4, ss.533-558.
- BIANCHI, Andrea; "Human Rights and the Magic of *Jus cogens*", **European Journal of International Law**, 2008, C. 19, S. 3, ss.491-508
- CHINKIN, Christine; "*Jus cogens*, Article 103 of the UN Charter and Otehr Hierarchical Techniques of Conflict Solution", **Finnish Yearbook of International Law**, 2006, C. 17, ss.63-82
- COLEMAN, Nils; 'Non-Refoulement Revised-Renewed Review of the Status of the Principle of Non-Refoulement as Customary International Law', European Journal of Migration and Law, C.5, 2003, ss.23-68.
- CONDE, H Victor; **A Handbook of International Human Rights Terminology**, University of Nebraska Press, Lincoln ve Londra, 2004
- ÇİÇEKLİ, Bülent; Uluslararası Hukukta Mülteciler ve Sığınmacılar. İstanbul, Seçkin Yayınları, 2009.
- ÇİÇEKLİ, Bülent; Yabancılar ve Mülteci Hukuku. İstanbul, Beta Yayınları, 2014.
- FARMER, Alice; "Non-Refoulement and *Jus Cogens*: Limiting Anti-Terror Measures That Threaten Refugee Protection", Georgetown Immigration Law Journal, 2008, C. 23, S. 1, ss.1-38
- Fermin Ramirez v. Guatemala, Seri C Numara 126, Inter-American Court of Human Rights, 20 Haziran 2005
- FITZMAURICE, Gerald; **The General Principles of International Law Considered from the Standpoint of the Rule of Law**, Sijthoff, Leiden, 1957
- GIL-BAZO, Maria Teresa; 'The Safe Third Country Concept in International Agreements on Refugee Protection' Netherlands Quarterly of Human Rights, V.33/1, 2015, ss.42-77.
- GILLADE, Kim; **Readmission Agreements Concluded by the EU** (Yayınlanmamış Master Tezi), 2011, Erişim: http://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/787/173/RUG01-0017871_73_2012_0001_AC.pdf
- GOODWIN-GILL, Guy S. ve McADAM, Jane; The Refugee in International Law, Oxford OUP, 2007.
- GÖÇMEN, İlke; "Türkiye ile Avrupa Birliği Arasındaki Geri Kabul Anlaşmasının Hukuki Yönden Analizi", **Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi**, 2014, C.13, S.2, ss.21-86
- HAIMBAUGH, George; "*Jus cogens*: Root & Branch: An Inventory", **Touro Law Review**, 1987, C. 3, S. 2, ss.203-228
- HANNIKAINEN, Lauri; Peremptory Norms in International Law: Historical Development, Criteria, Present Status, Finnish Lawyers' Publishing Company, Helsinki, 1988
- Hirsi Jamaa and Others v. Italy, App. No. 27765/09, European Court of Human Rights, 23 Şubat 2012, Yargıç Pinto de Albuquerque'nin Mutabık Görüşü
- HOOE, Godefridus J. H.; **Rethinking the Sources of International Law**, Kluwer Law and Taxation Publishers, Deventer/Netherlands, 1983.
- HUYSMANS, Jef; "The European Union and Securitization of Migration." **Journal of Common Market Studies**. C.38, N.5, 2000, ss.751-772.
- İÇDUYGU, Ahmet; **Transit Migration in Turkey: Trends, Patterns and Issues**. Euro-Mediterranean Consortium for Applied Research on International Migration, Research Reports, 2005/04.
- KLOB, Robert; **Peremptory International Law – Jus Cogens: A General Inventory**, Hart Publishing, Oxford, 2015

- LAMBERT, Helene; "Safe third country" in the European Union: an Evolving Concept in International Law and Implications for the UK', **Journal of Immigration Asylum and Nationality Law**, V.26/4, 2012, ss.318-336.
- Maritza Urrutia v. Guatemala, Seri C Numara 103, Inter-American Court of Human Rights, 27 Kasım 2003
- ORAKHELASHVILI, Alexander; **Peremptory Norms in International Law**, Oxford University Press, Oxford, 2006
- ÖZCAN, Mehmet; Avrupa Birliği Sığınma Hukuku, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.
- ÖZTÜRK, Neva Övünç; "Avrupa Birliği Temel Haklar Şartında Yer Alan Sığınma Hakkının Tahlihi", **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 2012, C.3, S.2, ss.187-228
- PARKER, Karen and NEYLON, Lyn B.; "*Jus cogens*: Compelling the Law of Human Rights", *Hastings International and Comparative Law Review*, 1989, C. 12, S. 2, ss.411-464
- SALIJI, Turker; Sığınmacı Krizi ve Türkiye AB Görüşmeleri, 2015.
- ŞENSOY, Tahsin; "Türkiye Sığınmacılar için Güvenli Bir Ülke mi?" Güvenlik Stratejileri Araştırma Merkezi, 11.04.2016, Bkz. <http://gusam.org/2016/04/11/turkiye-siginmacilar-icin-guvenli-bir-ulke-mi/>
- Tibi v. Ecuador, Seri C Numara 114, Inter-American Court of Human Rights, 7 Eylül 2004
- TRAUNER, Florian and KRUSE, Imke; **EC Visa Facilitation and Readmission Agreements: A new Standard EU Foreign Policy Tool?** CEPS Working Document No. 290/April 2008.
- UN High Commissioner for Refugees (UNHCR), UNHCR Note on the Principle of Non-Refoulement, November 1997, available at: <http://www.refworld.org/docid/438c6d972.html> [Erişim: 24 Eylül 2017]
- United Nations International Law Commission, "Fragmentation of International Law: Difficulties Arising from the Diversification and Expansion of International Law: Report of the Study Group of the International Law Commission Finalized by Martti Koskenniemi", 2006
- UZUN, Elif; "Geri Göndermeme (Non-Refoulement) İlkesinin Uluslararası Hukuktaki Konumu Üzerine Bir Değerlendirme" , **Uluslararası Hukuk ve Politika**, 2012, C.8, S. 30, ss.25-58
- WEATHERALL, Thomas; **Jus Cogens: International Law and Social Contract**, Cambridge University Press, Cambridge, 2015
- Ximenes-Lopes v. Brazil, Seri C Numara 149, Inter-American Court of Human Rights, 4 Temmuz 2006